

מבוא שני – על הקריאה הנסתרת בסיפורי התנ"ך

יתרונות החבאת המסר

העובדה כי ישנם מסרים שחבויים מתחת לפני השטח גם בסיפור המקראי יכולה להתמיה, שהרי לסיפורי המקרא מגמה חינוכית-דידקטית, ולכאורה החבאת המסרים מקשה על חינוכם של הקוראים והלומדים.²

אולם, להחבאת מסר הסיפור ישנם כמה יתרונות ברורים. כפתיחה לדיון ברצוני לעמוד על שניים מהם: האחד הנוגע לתהליך הקריאה והשני הנוגע למשמעות הסיפור.³

1. בהחבאת המסרים בסיפור הקורא זוכה להיות שותף מלא בתהליך פענוח הסיפור ובהעלאת משמעותו. תחושת הקורא כי הנה הוא גילה את סודותיו של הסיפור משפיעה באופן ניכר על הזדהותו עם הסיפור, וממילא, המסר של הסיפור מוטמע בנפשו עוד יותר מאשר כתיבה בה המסר החינוכי נאמר באופן גלוי. ואדרבא, במקרה של הטפה גלויה נוטה הקורא להתגונן ולהרגיש שמטיפים לו מוסר. שילובו של הקורא בתהליך פענוח הסיפור הופך את הקורא ל"קורא פעיל", או אף לקורא "שמיצר את הטקסט" – מונחים שמרבים לדון בהם באחרונה בחקר התיאוריה של הספרות – דבר שתורם רבות לזיקה העמוקה שחש כל קורא קונקרטי ביחס לסיפור ולמסריו.⁴

העובדה שסיפורי המקרא נחקרים כבר שנים רבות, וכי בכל דור ודור מוצאים משמעויות חדשות לסיפורים שונים, מוכיחה בעליל שמסרים רבים חבויים בסיפור המקראי ואינם נגלים לנגד עיני הקורא כבר בקריאה ראשונה. כל קורא ספרות, ובכלל זה קורא הסיפור שבמקרא, יודע כי ניתן לפענח את הטקסט הספרותי ברמות שונות ובעומקים שונים. לפני כעשרים וחמש שנה הציע ס' יזהר "דגם לקריאת ספרות", בו מנה ארבע רמות של קריאת סיפור.¹ קריאה פשוטה מפענחת את הנתונים המוגשים בסיפור כמייצגים את המציאות וכמי שבאים לשקף התרחשות, בעוד קריאות מתוחכמות יותר יודעות לפשט את נתוני הסיפור ולמצוא בהם סימבוליקה לעולם אחר שמיוצג בסיפור מבעד לחומרי העלילה.

פאבולה והגלם

בדיונים העוסקים בתיאוריה של הספרות נוהגים לחלק בין 'סיפור המעשה' (= 'פאבולה') לבין 'הגלם', שמממש את דבר המעשה בטקסט הספרותי הקונקרטי. 'סיפור המעשה' הוא שלד העלילה כשהוא משוחזר בסדר הכרונולוגי שלו, בעוד ההגלם (ולמעשה – ה'סיפורת') הוא הסיפור כפי שהוא מונח לפני הקורא, הטקסט עמו הוא נפגש. לעתים נדמה כי עיקר המסר של הסיפור נעוץ ב'סיפור המעשה' – מה שבסופו של דבר קרה שם, ופחות חשוב האם העלילה בוטאה בעזרת השימוש בשם העצם 'מתנה' או 'דורון'. ואכן, בחלק מסגנונות הכתיבה העיקר נעוץ ב'סיפור המעשה', כמו בכתיבה העיתונאית-האינפורמטיבית שעיקר עניינה ליידע את הקורא בידיעה זו או אחרת. אולם, בסיפורת הגבוהה, נדמה לעתים כי דווקא באופן מימוש סיפור המעשה בא לידי ביטוי עוצמתו של הסיפור ולעתים אף מסריו. דבר זה נכון באופן מיוחד בסיפור המקראי, שבשל קיצורו המיוחד חבויים מסריו העדינים מתחת לפני השטח ועולים רק לאחר ניתוח מדוקדק – ניתוח אשר שם לב לפרטים שונים ולדרך הכתיבה.

במהלך השיעורים הבאים ברצוננו לדון בסיפור המקראי מתוך הדגשת ה'הגלם' שבו, ולא ב'סיפור המעשה' המנותק מדרכי עיצוב הסיפור. כלומר, ברצוננו לעמוד על אופן המימוש הקונקרטי של סיפור זה או אחר, ובכך לעמוד על המסרים החבויים מתחת לפני 'סיפור המעשה' כשלעצמו.

2 בהקשר אחר העלה אוריאל סימון טענה דומה עת חלק על פרי וטרנברג שטענו שבסיפור דוד ובת שבע ישנם פערים שלא נפתרים והקורא מוצא עצמו משלים פערים אלו באופנים שונים (כדוגמת האם אוריה חשד במלך). ראו: א' סימון, "סיפור מקראי בתפיסה אירונית – על האינטרפרטציה של סיפור דוד ובת שבע", **הספרות 2** (תש"ל), עמ' 598-607.

3 אני מתעלם בהקשר דיונו מכתובה פילוסופית בה הכותב מבקש, במודעות שלימה, להסתיר את האמת מהקורא הפשוט והוא מכוון את כתיבתו מראש רק ליודעי דבר. דוגמאות בולטות לכתיבה מעין זו הן: ספרו של הרמב"ם 'מורה הנבוכים' (ראו בעיקר בדיונו על סיבות הסתירות שיש בספרים, במבוא לחיבור (הסיבה השביעית), ופירושו של הרמב"ן על התורה, שם בשעה שהעלה פירוש "על דרך האמת" כתב זאת ברמזים בלבד, בכדי שהקורא שאינו בקי ברזי הקבלה לא יבין את דבריו (ראו במבוא לפירושו על התורה).

4 הניסוח הקיצוני של עמדה זו הוצע כבר לפני כשלושים שנה על ידי אקו (Umberto Eco, *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*, Bloomington and London 1979). אקו אינו בודד בעמדה זו שהולכת ורווחת במחקר הספרות. די להזכיר בהקשר זה שלושה שמות בולטים: Michael Riffateere (1966); Stanley Fish (1970); Ronald Barthes (1970).

שיקרא את המגילה ולא יהיה מודע לרובד נסתר זה, יהיה כמי שקורא משל ואינו יודע שיש לדבר נמשל, כלומר, יפספס את המגמה העיקרית של החיבור.

אולם, דוגמה זו מבהירה גם את הסכנה שבכתיבה נסתרת. אין זה מקרי שרבים מן החוקרים המודרניים טוענים כי יש לראות בשירי המגילה שירי חולין, וכפי שעולה מתוך הדיונים בתלמוד ברור, שטענה זו הושמעה מאז ומעולם.⁷ כאן טמונה הבעיה העיקרית של כותב חיבור שמגמתו נסתרת: מחד, הוא מבקש להסתיר את מסריו ואת המשמעויות היותר עמוקות שהוא טמן בסיפור, ומאידך, עליו להשאיר סימני דרך לקורא על מנת שישים לב לרובד הנסתר החבוי בחיבורו. דומה הדבר למשחק המחבואים הנפוץ אצל ילדים: המנצח הוא זה שמצא את מקום המסתור הטוב ביותר וזה שהצליח להסתתר מעיני המחפש אחריו, אולם אם מחבואו טוב מדי, הוא עלול להישאר בו זמן רב לאחר שהמשחק הסתיים...

בשל כך, לא כל משמעות נסתרת שתוטל על לשון הסיפור, תשמש במובהק כגילוי רובד נסתר שבסיפור. לשם הדוגמה נפנה לקריאה הקבלית של פסוקי המקרא. על פי קריאה זו, מלים רבות רומזות לספירות קבליות שונות. כך למשל המילה 'באר' רומזת לספירת מלכות; המילים 'שלוש' או 'ברית' רומזות לספירת יסוד, וכן הלאה. האם ניתן לראות בקריאה זו, ובקריאות דרשניות נוספות, קריאה שדולה מתוך הסיפור את כוונתו הנסתרת ואת משמעותו הראשונית? ספק גדול בדבר, באשר הקריאה הקבלית משליכה על הטקסט מערכת לשון חיצונית לטקסט עצמו. בסיפור עצמו אין כל רמז לפענוח כזה של המלים שבו, וממילא, יש צורך באימוץ מוקדם של מערכת חוקים ונורמת קריאה שאינה נובעת מתוך הטקסט עצמו ואינה רמוזה בו.

עמדת הקריאה הנדרשת מהקורא המבקש לגלות את ההסתרה המודעת היא 'עמדה חתרנית' לצד הקשבה עדינה: מה הסיפור מסתיר ממני? מה באמת חושב המספר ומה הוא לא אומר בפירושו? היכן מצויים רמזים לפענוח מלא של משמעות הסיפור? לפיכך, יש ערך בהגדרת עמדת קריאה כזו כבר בראשית הקריאה, באשר בהגדרה זו יש נקודת מוצא לתהליך הקריאה ופענוח המסרים שבסיפור.

קריאה נסתרת בחיים

ראוי לציין, כי לעתים הכתיבה הנסתרת קשורה בכתיבה פולמוסית או בכתיבה שממוענת לאדם מסוים והכותב אינו מעוניין שאחרים יבינו את דבריו. מכתבים רבים שנשלחו

2. חשובה מכך היא האידיאולוגיה שעומדת בבסיס ההסתרה. הרעיון שההתרחשות יכולה להתפרש ברבדים שונים, ושניתן לספר את המעשה כשלעצמו, אך ניתן גם לרמוז למשמעויות עדינות שנלוות אליו, נושא בחובו מסר דתי שקשור בטבורו למשמעות הסיפור המקראי: המציאות כשלעצמה דורשת פשר ודורשת העמקה, מפני שלא תמיד משמעות המציאות היא מה שנראה באופן גלוי.⁵

הסתרה מודעת ולא מודעת

כבר בפתח הדיון על אודות 'כתיבה נסתרת' יש לחלק בין כתיבה נסתרת מודעת ובין כזו אשר נסתרת גם מעיני הכותב. מאז ימי זיגמונד פרויד והתפתחות הפסיכואנליזה נשמעים קולות רבים הטוענים שבכל סיפור טמונים רבדים ומשמעויות שאף נסתרים מרובד התודעה המודעת של המחבר. דוגמה נאה לדבר זה (גם אם ידועה) היא חילופי המכתבים בין הסופר ש"י עגנון למבקר הספרות ברוך קורצווייל. בל"א בשבט תש"ו כתב קורצווייל לעגנון עד כמה הוא נהנה מסיפורו 'תמול שלשום', אך נותרה לו שאלה: "אני קראתי את הספר בערך שלוש פעמים ועשיתי לי המון רשימות, אבל מסופקני בנוגע לבלק (זהו שמו של הכלב בסיפור – ג"). אין פה סמליות אחידה... אם גם ידוע לי שאין לפרשן הספרותי לבקש הסברים מהמשורר הייתי בכל זאת אסיר תודה לך לו רמזת על הענין". לאחר כשבוע השיב ש"י עגנון לקורצווייל מכתב מפורט. בין השאר הוא התייחס לשאלת מקומו של הכלב בלק בסיפור ולשאלותיו של קורצווייל: "איני רואה את עצמי כאדם שנתגלו לו תעלומות החיים, אבל מקצת משהו מן ההווייה המבעית מתגלית לי מזמן לזמן. וכל כמה שאפשר משתדל אני להטעימה ולהמתיקה. אבל כאן לא היה בידי אלא להיות סופרה. ואפשר שיעלה בידך אם לא עכשיו אולי אחר זמן להסביר לך ולי".⁶ הנה כי כן, המחבר מבקש הסברים ממבקרו בנוגע לסמליות השקועה בסיפורו!

עם כל העניין שיש ברובדי קריאה וכתיבה אלו, אין ענייננו בשיעורים הבאים בנסתרות זו, אלא בכתיבה נסתרת מודעת, בה מחבר הסיפור טמן את מסריו ורק רמז אליהם, ללא אמירות מפורשות. דוגמה לכתיבה קלאסית כזו היא מגילת שיר השירים. אותם מפרשים הרואים במגילה משל מורכב למערכת היחסים שבין המאמין ואלוקיו, או זו שבין עם ישראל כולו ובין ה', טוענים למעשה שגם אם המגילה אינה אומרת דבר זה בגלוי, הרי שזהו משמעותה, ומי

5 כבדרך אגב נעיר, שלעתים, חלק מנושאי העומק של הסיפור קשורים בשאלות של גילוי והסתרה. במקרים אלו, הכתיבה הנסתרת משתלבת למעשה עם 'מוסר ההשכל' של הסיפור עצמו. כלומר, הכתיבה האזוטריית אינה רק אמצעי ספרותי אלא יש בה בכדי לכוון את הקורא למגמת הסיפור עצמו. זה המצב למשל בסיפור יוסף ובמגילת אסתר.

6 ל' דבי-גורי (מהדירה), קורצווייל, עגנון, אצ"ג – חילופי איגרות, בר אילן תשמ"ז, עמ' 20-18.

7 ראו על כך, למשל: א"א אורבך, "דרשות חז"ל ופירושי אוריגנס לשיר השירים והוויכוח היהודי נוצרי", תרביץ ל (תשכ"א), עמ' 148-170; ג"ד כהן, "שיר השירים באספקלריה היהודית", בתוך: א' שפירא (עורך), תורה נדרשת: חיבורים בשאלות יסוד בעולמו של המקרא, תל אביב תשמ"ד, עמ' 89-108.

3. מגמה אחרת: לעתים, הקריאה הנסתרת מעלה מתחת לפני השטח נושאים חדשים שכלל לא נידונים בקריאה הגלויה של הסיפור. כך למשל הציע פרופ' יהודה אליצור ז"ל שלמרות שהקריאה הגלויה של חלום יעקב בבית אל קשורה בהבטחת ה' אליו שיהיה בעזרו ושיזכה לשוב לארץ כנען, הרי שהקריאה הנסתרת של הסיפור מעלה פולמוס כנגד תפיסת הבבלים שבבל היא 'שער האלים'. ניתן לקשור פולמוס זה גם למגמה הגלויה של הסיפור (יעקב הלוא עומד ללכת לאזור ארם נהריים), אולם ייתכן שהתורה רצתה להעביר מסר נוסף, מרומז, שאינו עוסק במישרין במסר הגלוי של הסיפור.

לאורך שיעורנו נבקש לעקוב אחר האמצעים הספרותיים השונים שדרכם ניתן לפתוח חלונות למגמת הסיפור, בעיקר לזו הנסתרת מהקורא במפגשו הראשון עם הסיפור. דיונינו הבאים יחולקו אומנם על פי האמצעים הספרותיים השונים, אולם למעשה, בכדי לבסס קריאה נסתרת יציבה יש להתחשב בכל האמצעים הספרותיים גם יחד, ורק שילובם יכול לייצב את הקריאה הנסתרת, שגם אם היא נסתרת, הכתוב משאיר לה עקבות ורמזים.

 כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב יונתן גרוסמן, תשס"ט
 עורך: חיים שוורץ

 בית המדרש הווירטואלי שליך ישיבת הר עציון
 האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
 האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
 משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
 דוא"ל: office@etzion.org.il

מברית המועצות בתקופת 'מסך הברזל' לקרובי המשפחה שבארצות המערב, מהווים אילוסטרציה טובה לכתובה מעין זו. יאירה אמית הביאה דוגמה לדבר זה: "אמי הייתה מקבלת מדי פעם... מכתבים מבני משפחתה שהוגלו לסיביר... אם חזר במכתב משפט האומר שלמרות החורף הקר והקשה – להם לא קר, מייד הבינו השומעים המבוגרים שמסביבי, שלהם קר שם מאוד ותכננו כיצד תישלח חבילה לסיביר שברוסיה הרחוקה... ולשאלתי מניין להם זאת, השיבו שזאת משום שחזרו שוב ושוב על עניין הקור, או משום שציינו במיוחד שלהם – לא קר"⁸.

למעשה, 'קריאה נסתרת' מלווה אותנו בכל חיינו, גם ברבדים בסיסיים יותר של תקשורת מאשר עולם הספרות. כולנו הלוא מכירים את החוויה בה אנו פוגשים מכר ומתוקף כללי הנימוס אנו אומרים או שנאמר לנו: 'מזמן לא נפגשנו. הו, כמה אני שמח לראותך'. לעתים, החוויה הנפשית המלווה אמירה זו היא: 'אוי לא. אני כל כך ממנהר. נקווה שמפגש זה לא יתארך'... זהו ה subtext המלווה כל תקשורת אנושית, ובמובן זה, הספרות מחקה את החיים לאשורם.

היחס בין המשמעות הגלויה למשמעות הנסתרת

המשמעות הנסתרת של הטקסט יכולה לרקום מערכת יחסים מגוונת עם המשמעות הגלויה, הפשוטה של הטקסט. באופן כללי ניתן לעמוד על שלושה אופנים של יחס בין שתי הקריאות, וכפי שעוד ניוכח כולם מתקיימים בסיפורים שבתנ"ך:

1. המשך המגמה: זהו אולי היחס הרווח ביותר בין רובדי הקריאה השונים. הקריאה הנסתרת ממשיכה את מגמת הסיפור הגלוי ומעצימה אותו. אם למשל עולה ביקורת על דמות בסיפור בקריאה הגלויה שלו, היא תתעצם עוד עת נשים לב לרמזים הפזורים לאורך הסיפור.

2. מגמה סותרת: זוהי מגמה מפתיעה ביותר, אך גם היא מתקיימת בתנ"ך. על פי מודל זה, הקריאה הנסתרת ניצבת בסתירה למה שעולה מתוך הקריאה הגלויה. ייתכן למשל שבקריאה הגלויה יעלה שיפוט חיובי על יהוא ועל המהפכה אשר עשה, אולם עת נאזין לקריאה הנסתרת ניוכח לדעת שישנה ביקורת נוקבת עליו. כמובן, על הלומד לפענח את הפשר של חוסר ההתאמה בין מה שניגלה כלפי חוץ ומה שמסתתר מתחת לפני השטח.

8 'אמית, גלוי ונסתר במקרא, תל אביב תשס"ג, עמ' 11.